

TIPOLOGIZACIJA TRADICIJSKOG UZGOJA OVACA NA HRVATSKOM PRIMORJU

ALEKSEJ PAVLOVSKY
Hrvatska radio televizija
Prisavlje 3
10000 Zagreb-HR

UDK 39:38
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper
Primljeno: 27.09.1999.

Ovčarstvo Hrvatskoga primorja jedan je od osnovnih oblika njegovog tradicijskog privređivanja, no unatoč tome do sada još nije sustavno i temeljito istraženo, u svoj svojoj teritorijalnoj cjelovitosti. Pojedini autori opisivali su neke njegove lokalne oblike, površno ili temeljitije, no uvijek samo jednog užeg područja, a ne i cjelokupni primorski prostor. Stoga je ovaj rad zamišljen kao prikaz osnovnih elemenata koji bi objasnili razlike i sličnosti oblika u kojima se ovčarstvo Hrvatskoga primorja javlja, a da pri tome bude zadovoljen i kriterij prostorne cjelovitosti. I tu, dakako, počinju problemi, ponajprije tematsko-metodološke prirode. Jer, koji su to elementi bazični za prikazivanje osnovnih crta primorskog ovčarstva? Koji su sporedni? Nije preostalo drugo nego sakupiti što više raznovrsnih podataka sa širokog zemljopisnog prostora. U početku je moj interes bio usmjeren samo na pojavnu stranu, na poslove, prostore i objekte na njima, međutim, počela su mi se s vremenom nametati i neka druga pitanja, konkretno pitanje titulara. Problem je bio i u tome što su se više-manje sva pitanja iskristalizirala tek kada sam započeo analizirati prikupljeni materijal, pa sam ustanovio koliko mi, zapravo, podataka manjka. Na neke lokalitete mogao sam se vratiti i postaviti dodatna pitanja, no za neke je to bilo prilično nepraktično, pa mi nije preostalo drugo nego da određene zaključke i odgovore pokušam donijeti sam.

Drugim riječima, ova radnja nije drugo do informativni, donekle sistematizirani etnografski opis čiji cilj i osnovna namjera nije da predoči definitivni prikaz stvari i njihovo objašnjenje, već samo da uputi na neophodnost daljnjeg istraživanja ove teme na ovome području, a podacima koje iznaša, tu neophodnost da potkrijepi.

Pišući ovaj rad ustanovio sam da pet tema zaokružuju ovčarstvo jednog područja, odnosno daju njegov osnovni profil, pa su one ujedno i kriterij na osnovu kojeg uočavam razlike i sličnosti u ovčarstvu pojedinih lokaliteta. Navesti ću ih jednu ispod druge isključivo preglednosti radi, jer smatram da su sve jednako važne za prikaz ovčarstva jednoga područja, pošto jedna proizlazi iz druge i tek sve zajedno daju kompletnu sliku. To su:

1. prirodno-zemljopisni uvjeti
2. pitanje vlasništva nad pašnjacima i samim ovcama
3. brojčani odnos ovaca i stanovništva koje ih uzgaja
4. kalendar poslova oko ovaca kroz godinu i organizacija tih poslova (u što su uključeni i svi oblici udruživanja – koje se također može

promatrati i kroz pitanja vlasništva, što samo svjedoči o međusobnom prožimanju ovih tema)

5. gospodarski objekti vezani uz ovčarstvo.

Dok su teme 1, 2, 3. i 5. "jednostruke", tema 4. je sastavljena od mnoštva (jednako važnih) podtema.

Pišući, međutim, ovaj rad, ustanovio sam da, koliko god se trudio da podatke sažmem, još uvijek ih ima toliko da bi njihovo kompletno iznošenje prekoračilo obim jednoga stručnoga rada. Stoga sam i bio prisiljen jedan dio podataka naprosto izbaciti i to na način da sam temu 4. maksimalno sažeo iznijevši samo pitanje izmjene pasišta s tek informativnom naznakom termina kada se obavljaju. To poglavlje je zapravo i centralni dio ove radnje, u njemu je dana najosnovnija tipologija, dakle pokušane su opisati suštinske razlike među pojedinim oblicima tradicijskog uzgoja ovaca. Tu sam temu pri tome spojio s temom 1. i 2. i time sveo radnju na ovu veličinu.

Što se aspekta teritorijalnosti tiče, namjera mi je bila pokriti područje cijeloga Hrvatskoga primorja, odnosno ravnomjerno zastupiti sve njegove krajeve. Administrativno, radi se o općinama Opatija, Rijeka, Crikvenica, Senj, Krk, Cres-Lošinj, Rab i Pag. No, za obaviti to temeljito, nije dovoljno obići dvadesetak lokaliteta, kao što je to ovdje učinjeno, već mnogo više. Stoga bih htio ovdje upozoriti da zaključke koje iznosim, prvenstveno glede tipologizacije, valja uzeti cum grano salis, naprosto kao jedan pionirski rad, u pomanjkanju bilo kakve tipologizacije ovčarstva Hrvatskog primorja uopće. Zbog istih prirodnih datosti, može se pretpostaviti da karakteristike određenog lokaliteta važe i za njegovu širu okolinu, no ipak bih volio da se usporedbe koje navodim prije shvate kao komparacija samih lokaliteta no kao komparacija cijelih područja, jer za ovo potonje potreban je daleko veći i složeniji rad od ovdje predočenoga.

Prikaz izvora korištenih u radu

Ovaj je rad baziran na terenskim istraživanjima, te dopunjava podacima iz pisanih izvora i literature. Dakle, osnovni izvor podataka autentični su kazivači, ljudi koji sami još i danas uzgajaju ovce ili su to činili do nedavna. Većinom su to ljudi starije dobi, sedamdeset, osamdesetogodišnjaci, no imao sam kazivača i srednjih godina.

Nekoliko kazivača našao sam u samome gradu Rijeci (iz Velih Muna, Grižana i Daba).¹ Dvojica (iz Grižana i Daba) su ljudi srednjih godina koji su već u mladosti napustili rodni kraj, pa bi po nekoj logici stvari njihove iskaze trebalo uzeti s rezervom, no to su ipak ljudi od kojih sam dobio vrijedne podatke i nisam stekao dojam da su izgubili vezu s krajem iz kojeg su potekli (naročito kazivač iz Daba).

No, kao što je rečeno na početku, većinu kazivača našao sam u samim mjestima koja sam ispitivao i to su mahom bili ljudi direktno upućeni na ovčarstvo, jedan dio njih još uvijek aktivno (istraživanja su vršena krajem 80-ih

¹ Svi podaci kod kojih je naveden lokalitet nalaze se u terenskim izvještajima pohranjenim u arhivi Etnološkog zavoda Filozofskog fakulteta u Zagrebu, a popis izvještaja po lokalitetima s podacima o kazivačima i inventarnim brojem nalaze se na kraju ovoga rada.

godina 20. stoljeća). Stanovništvo područja koja sam istraživao hrvatske je nacionalnosti, rimokatoličke vjeroispovijesti (M. Marković ne daje podatke o nacionalnosti i konfesiji stanovništva što dolazi na Velebit).

Što se tiče pisanih izvora tiče, nekoliko njih su sinteze što daju sistematiziran analitički prikaz ovčarstva ili bar nekih njegovih elemenata na određenom području, dok su drugi pak čisti etnografski opisi.

Naime, valja odmah reći da prave sinteze koja bi obuhvaćala ovčarstvo Hrvatskoga primorja u njegovoj cjelovitosti i kroz više vremenskih razdoblja, naprosto nema. Ukoliko se nešto o njemu želi saznati iz literature, osnovni izvor su kraći članci raštrkani po raznim publikacijama. Stoga je ovaj rad naprosto pionirski doprinos pokušaju stvaranja jedne potencijalne sinteze koju ova tema na ovom području, prije svega zbog svoje nezaobilaznosti, a zatim i bogatstva, nepobitno zaslužuje.

Podatke o ovčarstvu senjske općine, odnosno primorskih sela podno sjevernoga Velebita našao sam u tekstu Mirka Markovića, *Narodni život i običaji sezonskih stočara na Velebitu*.² U ovoj sintezi autor daje osnovni prikaz ovčarstva na Velebitu uključujući zemljopisne, kao i običajno-pravne faktore. Prostorno, objedinjuje čitavo područje Velebita, opisujući oblike sezonske ispaše ovčara Like, dalmatinskog zaleđa i Primorja. Pri tome daje i prikaz putova kojima su se ti ovčari kretali, te preciznu toponimiju pasišta. Zatim opisuje kompletnu organizaciju posla, kako kod samog izdiga i zdiga, tako i kod dnevnog rasporeda poslova za boravka na planini, posebnu pažnju posvećujući mužnji, obradi mlijeka, te diobi mliječnih proizvoda (kod dalmatinskih kumpanija). Također daje i sistematičan arhitektonski pregled stočarskih stanova, kao i opise njihova unutarnjeg uređenja. To su i opisi hrane i posuđa, odjeće i obuće, običaja i vjerovanja, igara i pjesama. Pri kraju se osvrće i na povijesni razvoj stočarstva na Velebitu.

Iako pri ovome radu autor nije zalazio u tipologizaciju oblika ovčarstva na Velebitu, ipak je jasno razgraničio primorsko od ličkog i dalmatinskog, u svim segmentima koji su spomenuti, što je bilo od izuzetne važnosti za moj rad. Kako na području senjske općine nisam obavljao terenska ispitivanja, ovaj rad g. Markovića moj je jedini izvor informacija s tog prostora.

Iduća sinteza koju sam koristio kao izvor podataka jest zemljopisno-gospodarski prikaz otoka Cresa (u tekstu: *Otok Cres*, prilog poznavanju geografije naših otoka) Nikole Stražičića. U ovom radu autor daje detaljan opis prirodnih osobina otoka Cresa, te iscrpno prikazuje gospodarski razvoj otoka kroz sva povijesna razdoblja, uključujući i današnje (tekst je objavljen 1981. god.). Cresko ovčarstvo autor prikazuje u dva poglavlja u okviru kojih, s gospodarskog, a ne kulturološkog stanovišta, opisuje sam način držanja ovaca, imovinsko-pravnu situaciju u vezi pašnjaka, te osnovni pregled poslova kroz godinu, dajući pri tome i statističke podatke o broju ovaca u odnosu na ostalu stoku, te broju ovaca po katastarskim općinama. Ovi podaci odnose se na 19., te prvu polovicu 20. st. (poglavlje: *Specifičnost tradicionalne stočarske ekonomije*, 207-217). U istome poglavlju autor se osvrće i na pojavu veleposjeda s velikim ovčarskim gospodarstvima u vlasništvu vlastele ili crkve, na kojima su radili i stanovali unajmljeni seljaci. Autor tu daje i statistički pregled broja tih gospodarstava i njihovih stanara po lokalitetima za godine

² Bibliografski podaci za sva navedena djela nalaze se na kraju rada.

1880, 1910, 1927. i 1945. U drugom poglavlju opisana je situacija ovčarstva za period nakon 2. svj. rata; pad stanovništva, napuštanje spomenutih ovčarskih stanova i promjene u broju ovaca u odnosu na ranije opisani period. Autor opisuje plasiranje ovčjih proizvoda u uvjetima zadružnog stočarstva, te daje statističke podatke o stanju stočnog fonda za 1951. i 1961. god., broju ovaca na Kvarnerskim otocima 1961, kretanju broja stanovnika stočarskih stanova od 1945. do 1971, razmještaju ovaca Opće poljoprivredne zadruge po zadružnim gospodarstvima 1975, te iste godine i izvozu janjaca na klanje posredstvom spomenute zadruge. Na kraju govori o perspektivama ovčarstva na otoku Cresu s obzirom na lokalne prirodne i društvene činioce (poglavljje: Zadržavanje važnosti ovčarstva uz napuštanje stočarskih stanova, 248-252). Dakako, kao što sam rekao, cijeli ovaj prikaz dan je s gospodarskog aspekta, međutim svejedno je, i za potrebe etnološkog pristupa koristan izvor sistematiziranih informacija, pa je kao takav i korišten u ovome radu.

Od tekstova koji nisu sinteze, jer obrađuju samo određeni problem na lokalno ograničenom području, ali nisu ni obični opisi, jer određenoj temi prilaze analitički, koristio sam članak autora Stanislava Tomašića objavljen u Biltenu društva prijatelja bašćanskog područja u Rijeci, br. 10-11, kolovoza 1988, Nesuglasice zbog ispaše ovaca između pastira Vrbnika i Bašćanske Drage (32-34). Kao što i sam naslov kaže, članak govori o višestoljetnim razmiricama koje su nastale uslijed polaganja prava ovčara Vrbnika i Drage Baške (o. Krk) na iste komunalne pašnjake što se prostiru između dotičnih područja. Iako se iz teksta može steći dojam da je autor malo više naklonjen pastirima Bašćanske Drage, ipak mi je ovaj članak poslužio kao ilustrativni primjer važnosti pašnjaka, a time i samog ovčarstva u privrednoj strukturi toga kraja. Drugi članak istoga autora, objavljen u istoj publikaciji (ali br. 8, srpnja 1985, naslova: Gornji vrh nekad i danas, 46-47) kratki je etnografski opis ovčarstva na području Drage Baške u najosnovnijim elementima, a naglasak ne dan na ovčarskim gospodarskim objektima. U navedenom tekstu oni su ukratko opisani, a detaljno je prikazano njihovo brojno stanje nekad (iako nije strogo precizirano kada, već autor neodređeno kaže "za života naših djedova, a pogotovo pradjedova ...") i danas (odn. 1985, kada je objavljen ovaj članak), precizno po toponimskim jedinicama.

Nadalje, koristio sam se kraćim tekstovima Ive Jardasa, *Ovčarstvo u Lisini na Učki* i poglavljem *Ofce* (273-276) iz teksta *Kastavština*, objavljenog u tematskom broju ZNŽO br. 39, 1957 (kompletan tekst istog autora). Prvi članak etnografski je opis ovčarstva na Lisini u prošlom stoljeću s naglaskom na običaje i vjerovanja (vezane uz izdig, sirenje, strigu, obranu od vukova, te priče o nadnaravnim bićima), dok je sam način ovčarenja (radi se o ljetnim i zimskim transhumantnim ispašama), naznačen u nekoliko rečenica, kao i prikaz imovinsko-pravne situacije (seljaci su kupili pašnjake od baruna Vranicanija). Organizacija poslova kroz godinu nije dana u cijelosti, već su samo opisani najvažniji poslovi, izdig, mužnja, sirenje i striga, te obilježavanje ovaca. Autor spominje i upade Čića koji su Veprinčanima otimali ovce. U tekstu ima digresija (npr. legenda o pogibiji starješine Čića, Jurine Poropata). Podaci su, dakle, samo nabrojani, uz odsustvo bilo kakve analize, no ipak, i kao takvi bili su od koristi za moj rad, jer ocrtavaju osnovne konture ovčarstva na Lisini, a iz njih se vidi da se radi o transhumantnom tipu. Također, nisu zanemarivi ni podaci o veličini udruženoga stada koje se vodilo na zajedničku

ispašu (tri *čapa* – stada, od 120 *kvrnari*, dakle cca 14.400 ovaca, jer jedan *kvrnar* jest 40 ovaca) iz kojih je očito da se radilo o velikim stadima, što će reći da je ovčarstvo u Veprišтини 19. st. moralo biti značajna stavka u privređivanju njenih stanovnika. Govoreći o ovčarstvu Veprinštine, spomenuo bih i jedan tekst koji nije nigdje objavljen; radi se o autentičnom pisanom iskazu pastira Josipa Kusturina – Pepe (rođ. 1890, umro krajem 80-ih god. 20. st.) iz sela Vedež, Veprinština, Učka. To je tekst koji je on sam napisao 1978. god., pohranjen je u Ministarstvu kulture - Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Rijeci, a uvid u njega omogućila mi je etnolog Beata Gotthardi-Pavlovsky.³ U tom tekstu Josip Kusturin iznaša ne samo svoja, već prvenstveno sjećanja svog oca i djeda koji su živjeli od ovaca, dakle podaci se odnose mahom na prošlo stoljeće. On kaže da je *Vedeški stan* (dakle okupljeni pastiri Vedeža) brojao 50 *konari* (cca 2000 ovaca), a da je ispaša bila organizirana na taj način da su ovce po dvije noći zaredom noćile u nečijem *dolcu* (obrađivoj zemlji) radi gnojenja, a treći dan bila je *peza* (vaga), dakle mužnja (*va stane*), nakon koje se izmjerilo pomuzeno mlijeko. Nakon što su na taj način pognojili sve dolce, ovčari su prekidalali zajedničku ispašu (obično na *Rokovu*, dan sv. Roka, 16.08.) i razilazili se. Onaj koji je imao vlastiti *dvor va gore*, odlazio bi tamo s ovcama i bivao do jeseni, a tko nije, nakon razlaza vraćao je ovce natrag u selo.

Tako se *veli stan* okupljao do 1889. (tu godinu navodi i Jardas kao posljednju u kojoj je plovani došao na stan blagosloviti prvi sir – blagoslov sira spominje i Kusturin). Te godine Vedeški stan brojao je svega 15-16 konari (dakle, oko 600 ovaca). Kada je kazivač Kusturin imao 13-14 godina (1903-4) bilo je svega četiri ovčara zajedno na stanu. Zadnje ovce prodao je 1968. god.

Ono, što upada u oči kada se paralelno promatraju opisi Jardasa i Kusturina jest činjenica da se Vedeški stan javlja odvojeno od veprinačke *stanarije* kao prvo, te kao drugo, Jardas ne spominje nikakvo torenje o kojem govori Kusturin iako selo Vedež pripada upravo području o kojem govori Jardas (“sva stada bi na Jurjevo ujutro sakupili da krenu u goru između sela Tumpića i Vedeža”, Jardas, 213). Je li Veprinština imala više *stanarija*, pa je *Vedeški stan* samo jedan od njih? Ili vedeški stan nije pripadao veprinačkom (stanu-stanovima)? Naime i to je moguće, jer su Veprinčani, kaže Jardas, “imali prostrane gorske pašnjake u Sopačići prema Lanišću, koje se nalazi u srcu Čićarije” (Jardas, 214), dok su ovčari Vedeža, koliko sam uspio razabrati, izdizali negdje u relativnu blizinu sela. Što se torenja po dolcima tiče, o njima Jardas ne govori ništa, što je i logično, ako su Veprinčani imali pašnjake u “srcu Čićarije”, jer za pretpostaviti je da tamo nisu imali i obrađivu zemlju. Međutim, sama činjenica da se u tekstu Jardasa torenje ne spominje ne mora značiti da ga nije ni bilo, jer ne zaboravimo, Kusturin je autentični kazivač, dok Jardas to nije. S obzirom da u veprinačkom kraju nisam osobno bio, pa odande nemam izjava svojih kazivača, nisam u mogućnosti odgovoriti na ova pitanja.

Idući tekst Jardasa korišten u ovome radu govori o ovčarstvu u Kastavštini, također u 19. st. Stilski, identičan je gore spomenutom tekstu istoga autora. Štoviše, pisan je u dijalektu. Tekst je predan Akademiji još 1939. god., kako u predgovoru Zbornika kaže sam autor (ZNŽO 37, br. 6). Ni ovdje

³ Iz teksta je vidljivo da je riječ o čovjeku koji nije vičan zapisivanju. Pun je digresija, skakanja s teme na temu, a da ni jednu pobliže ne objašnjava, pa tekst nije u potpunosti jasan.

nisu podaci previše sustavno izneseni, međutim, ono što je bilo korisno za moj rad, jest autorovo tumačenje odumiranja ovčarstva u Kastavštini, te podatak da je “pred jenedevedeset do stotinu let bila ... još Kastafšćina puna ovac, utinut Halubje” (Jardas, Ofce, 273). Ako je tekst pisan tridesetih godina 20. st., podatak se odnosi na 19. st. Kao najjača ovčarska sela Jardas navodi Jurčiče, Marčeje, Gariće i Šaršone. Po zimi ovce su držali u *dvorićima* u selu. “Pasali su jih po komunale okol domi se do mora, a neki su šli i prek Uški v Istru” (isto, 274). Po ljeti ovce su napasali “po gore”, gdje su imali “pet šest skupnehan stanarij” (isto, 273). Toliko autor govori o načinu ispaše. Odumiranje ovčarstva u Kastavštini autor objašnjava na slijedeći način: ljetni planinski pašnjaci na koje su izdizali Kastavci, bili su vlasništvo jedne stare grofice koja im je dokumentom dala pravo na slobodnu ispašu. Međutim, kada je umrla, naslijedio ju je mladi grof kojemu se nije dopadalo da na njegovom terenu napasaju ovce zabadava, pa je ponudio ovčarima veću svotu novaca za spomenuti dokument. Oni su pristali, a za dobiveni novac kupili zemljišta koja su počeli pretvarati u obradivu zemlju. Na svojim pašnjacima grof je počeo naplaćivati travarinu, isprva manju, a zatim sve višu, koja je ovčarima napokon postala preskupa. Svojih pašnjaka nisu imali, jer su kupljeno zemljište obrađivali, te je ovčarstvo počelo stagnirati, dok nije, kao privredna grana, sasvim odumrla. Ova priča možda i zvuči vjerojatno, no problem je u tome što autor ne navodi izvore u kojima je došao do nje, ne pristupa joj kritički, niti ne imenuje njene protagoniste (groficu i grofa), pa je pitanje do koje je mjere ona istinita. S druge strane, u Kastavštini zaista već prvom polovicom 20. st. nije bilo ovčarstva kao gospodarske grane (podaci s terena. Vidi popis izvještaja na kraju radnje). “Leta tisuće osan sto devedeset i tretega pul Marčeji j’ bil zadnji domaći janjac na meh oderan i na ražanj pečen”, kaže Ivo Jardas (Ofce, 273). Za svoje doba (30-te godine 20. st.) kaže kako “je va Kastafšćine još morda pedesetak ofčičin” (isto, 275). Dakako, radi se o slobodnoj procjeni, no i ona na određeni način govori o ovčarstvu u Kastavštini u to doba.

Idući etnografski opis odnosi se na Vrbnik prve pol. 19. st. Nalazi se u tekstu “Nike uspomene starinske koje dava znat Osip Anton Petris od let 70 svomu sinu koje tiču njegovu otačbinu t.j. Verbnik” objavljenom u cijelosti u ZNŽO br. 37, god. 1953. (88-133), uz predgovor i komentar Ivana Grškovića i Vjekoslava Štefanića (isto, 81-87). Općinski sudac i mjesni školski nadzornik u Vrbniku Josip Antun Petris živio je od 1787. do 1868, dakle njegov opis odnosi se na prijelaz 18. u 19. te prvu pol. 19. st. Ovčarstvu je u svom opisu Vrbnika posvetio malo prostora, spominjući samo neke njegove segmente (isto, 123-126); par riječi posvetio je pastirskom prazniku *Razgonu* (prva nedjelja poslije Petrove, 29. 06.) kao danu kada vlasnici ovaca isplaćuju svoje pastire, koji se obilježava tancem na placi.

Pri tome detaljno opisuje kako su ti pastiri bivali isplaćivani, te uopće, objašnjava društvenu funkciju *Razgona*. Zatim ukratko opisuje strigu, te kuhanje mlijeka u drvenoj posudi, ugrijanim kamenjem. Najviše pažnje posvećuje opisu pastirskog *stana*, svih njegovih sastavnih objekata, te njegovom inventaru. Taj sam dio najviše i koristio u radu. Petris još navodi i toponime pojedinih stanova, da bi na kraju svog kratkog opisa ovčarstva u Vrbniku spomenuo još i oblik, izradu, način korištenja i namjenu drevnog otočkog pastirskog pomagala, *praće*. Inače taj je predmet bio tema moga izlaganja održanog na 23. Kongresu SEDJ u Zadru, u studenome 1989.

Međutim, kako u ovome radu ne obrađujem pastirski inventar, tako ni ova tema nije ušla u njegov sastav.

Na kraju ovog prikaza izvora spomenuo bih još dva teksta koja se odnose na ovčarstvo Grobništine. Prvi je “Život grobničkih ovčara u planinama i šumama Gorskog Kotara”, ing. N. Zdanovskog, upravitelja Ban. dobra Mrzla Vodica, objavljenog u Gospodarskom kalendaru za 1935. Na ovih nekoliko stranica (112-115) autor pokušava dati cjelovitu sliku grobničkog ovčarstva. Kako piše u prezentu, za pretpostaviti je da opisuje situaciju u svoje doba, iako to posebno ne precizira. Također niti ne navodi izvore podataka. Spominje brojku od 4000 ovaca u cijeloj Grobništini tada. Opisujući način ispaše kaže kako se na proljeće formiraju veća stada (od 600 do 1000 ovaca) koja se u lipnju gone na pašu u planine Gorskog Kotara. S njima idu isključivo muškarci, pastiri. U tumačenju podjele funkcija nije sasvim jasan, jer ne čini dovoljno preciznu distinkciju između uloga *stanara* i *starješine*. Za prvoga naime kaže da stoji na čelu stada, da je vlasnik većeg broja ovaca stada koje ide u planinu, da vodi svu brigu oko stada, te obično i radi sir. Za starješinu međutim kaže da je “zapravo šef pastira. On vodi stado po šumi i planini ...” (isto, 114). Iz rečenoga nije posve jasno tko ima vodeću ulogu, stanar ili starješina. Što znači: “vodi svu brigu oko stada”? Što znači: “šef pastira”?

Pored ove dvojice ing. Zdanovski spominje i stanarovog pomoćnika, *podžupa*. Ostalo su pastiri (u omjeru: 1 pastir na 100-150 ovaca).

Od važnosti za moj rad u tekstu ing. Zdanovskog jest međutim opis ovčarskog stana i kolibe. Kompletni stan naziva *mogar*, što sam kao termin za ovaj pojam sreo samo na ovom mjestu i nigdje drugdje, čak niti na terenu. Stan, ili *mogar* se sastoji od primitivne kolibe za ljude (što čak može biti i prenosni kostur od debljih grana, prekriven ceradom), i tora za ovce, zvanog *mošuna*. Zanimljivo je ovaj podatak usporediti s onima koje za isto područje daje prirodoslovac Dragutin Hirc u svojoj putopisnoj knjizi Hrvatsko primorje (Zagreb, 1891, 73-78). Opisujući grobničke ovčare krajem 19. st. navodi kako oni u planini nemaju nikakva zaklona, već spavaju na otvorenom (a 30-ih godina 20. st. imali su prenosne zaklone i jednostavne kolibe, kaže N. Zdanovski). Što se termina *mogar* tiče, Hirc ga spominje samo kao toponim mjesta na kojem su se pri izdigu okupljali ovčari i stada nekoliko sela Grobništine, a ne kao naziv za cjelokupni pastirski stan. Govoreći o podjeli zaduženja, također razlikuje funkciju *starešine* koji pri izdigu stupa pred stadom, a u planini određuje gdje će se ići na pašu, za svaki dan, od funkcije *stanara*, koji vodi “pazku nad jednim stanom” (isto, 77). Obojica su za to plaćeni, obično u naturi (u siru).

Treba odmah reći da ovaj opis D. Hirca nije plod nekog sustavnijeg istraživanja, već samo jednodnevnog boravka na grobničkom pastirskom stanu, na Petrovo i Pavlovo 1885., kao što i sam navodi. Čitava knjiga pisana je u duhu svog vremena, romantičnim stilom.

Grafičke prikaze podataka kojima se koristim u tekstu prenio sam iz nekih navedenih radova. To su prikazi svih oblika sezonske ispaše, načina mužnje, te nacrt i tlocrt primorskog stana na Velebitu (preneseno iz već spomenutog teksta M. Markovića), zatim tabele statističkih podataka i grafički prikaz znakova koji se koriste pri obilježavanju ovaca, na Cresu (iz teksta N. Stražičića), te grafički prikaz istoga tipa podataka sa otoka Paga, iz teksta Zdenke Palčić “Ovčarstvo na otoku Pagu” (Vrulje, sv. 2, Zadar, 1972, 45-49).

Naposljetku, riječ-dvije o podacima koji se tiču broja ovaca na području moga istraživanja. Naime, količinskim odnosom broja ovaca i njihovih vlasnika kroz vremenske periode pokušao sam ukazati na zastupljenost ovčarstva u cjelokupnoj gospodarskoj strukturi ovog kraja. Nažalost, brojevi statistički podaci su i jedna od najnepreciznijih kategorija podataka do kojih sam uspio doći. Oni bi bili od velike koristi da su sakupljeni i sortirani po ujednačenom kriteriju. Međutim, njihovi naručiocci nisu imali iste potrebe, pa su tako i ti podaci sakupljeni prema različitim logosima. Zbog toga nije bilo moguće naći podatke koji bi objedinjavali i sve općine i sve poratne godine. Nadalje, podaci za individualni sektor vlasništva vode se odvojeno od podataka u društvenom sektoru i konačno, ni jedan od tih podataka ne govori o broju vlasnika, već samo o broju ovaca. Valja upozoriti i na to da jedan dio njih i nije dobiven konkretnim prebrojavanjem, već proračunom na osnovi uzorka, pa npr. zadnji podaci za samu općinu Rijeka govore kako na njenom području ovaca više nema, dok sam osobno na terenu ustanovio da to nije točno. Radi navedenih razloga dakako da nije bilo moguće osloniti se u potpunosti na službenu statistiku. Međutim, drugi izvori podataka isto su toliko nepouzđani; radi se naime što o slobodnim procjenama kazivača, što o podacima iz literature čiji autori ipak ne navode svoje izvore podataka.

Zbog svega toga želim naglasiti kako se nisam usudio raditi neke ozbiljnije analize, već sam pokušao uspostaviti samo okvirne odnose i ocrtati najopćenitije smjernice promjena tih odnosa.

Brojčani prikaz ovčarstva Hrvatskog primorja od 19. do 20. stoljeća

Izvori podataka za ovo poglavlje, kao što sam već objasnio u prikazu izvora, dijelom su službeni statistički podaci, a dijelom slobodne procjene kazivača. Iz toga dakako nije moguće uspostaviti neke preciznije relacije, no informativno, može se steći opći dojam o tendencijama promjena koje su se zbivale na ovom području.

Mišljenje je uglavnom svih kazivača s kojima sam razgovarao da je koncem 19. st. i na prijelazu u 20., na primorskom kopnu moralo biti više ovaca, u prvom redu zbog toga što je tada u svim tim selima živjelo i više ljudi. Tako npr. u Velim Munama (rubno područje Čićarije) kažu da je u to doba u selu bilo oko 400 ovaca, pa i više, dok ih je u periodu između svj. dva rata bilo upola manje, oko 200, a tih 200 držalo je svega pet obitelji (od 249 kućnih brojeva).

Ivo Jardas i Josip Kusturin donajaju podatke o velikom broju ovaca u Veprinštini u 19. st. Mjera za stado ovaca rasprostranjena po Kastavštini, Čićariji, Učki je *kvarnar*, *kvrnar*, *konar* i iznosi 40 ovaca (Jardas to i izrijekom objašnjava: "Ofce su nekada brojili na kvrnari. Kvrnar je četrdeset ovac").⁴ Tako bi se na sezonsku ispašu u Veprinštini skupilo tri *ćapa* (stada) od po 120 kvrnari, dakle oko 14.400 grla.⁵ Kusturin pak kaže kako je vedeški stan brojao oko 50 konari, dakle, cca 2000 grla. D. Hirc navodi da je "nekad" u Grobništini bilo devet stanova od po 1200-1300 ovaca (znači 10.000-12.000 ovaca

⁴ Jardas, Kastavština, 273.

⁵ Jardas, Ovčarstvo u Lisini, 213.

ukupno), dok za svoje doba (konac 19. st.) navodi brojku od 5000 ovaca u čitavoj Grobništini, što znači da je tendencija opadanja bila izražena već tada.⁶

Nažalost, ne raspolazem s mnogo podataka koji bi brojkama govorili o ovčarstvu na sjeverojadranskim otocima u 19. st., tek s nešto statistika koje je iznio N. Stražičić u svom tekstu.⁷ Ti podaci ukazuju da je početkom 20. st. na Cresu, Lošinju i Krku bilo više ovaca nego sredinom 19. st.

1857. g. Cres ima 32.419 ovaca, a 1910. g. ima 31.931 ovaca, ali 1932. g. ima 35.000 ovaca (međutim, sam Stražičić je skeptičan prema ovom podatku). 1857. g. Lošinj ima 6.506 ovaca, a 1910. g. ima 10.911 ovaca. Dakle, 1910. g. Cres i Lošinj imaju zajedno preko 42.000 ovaca. 1857. g. Krk ima 26.332 ovce, a 1910. g. ima 34.766 ovaca.

Rekli smo kako je mišljenje kazivača (na primorskom kopnu) da je u 19. st. tu živjelo više ljudi i bilo više ovaca. Razlog u promjeni broja stanovnika treba vjerojatno u prvom redu tražiti u postepenom mijenjanju načina života (razvoj pomorstva i industrije), a s tim u vezi i odlivu stanovništva (nemojmo zaboraviti ni 1. svj. rat i veliku ekonomsku krizu). No ipak, i u prvoj pol. 20. st. ovčarstvo je na Hrvatskom primorju bilo izrazito prisutno, što pokazuju slijedeći podaci.

S iznimkom Kastavštine, gdje se broj ovaca sveo na 1-2 po pojedincu (s time da su ih zaista samo pojedinci i držali) ovčarstvo je i dalje ostalo prisutno kao jedna od privrednih grana na čitavom ovom području. Na nekim je njegovim dijelovima bilo izrazitije prisutno, konkretno, u Grobništini, Bakarštini i okolici Senja.

Načelno uzevši, na kopnenom dijelu Hrvatskog primorja gotovo svaka kuća drži ovce, ali pri tome ima pojedinaca koji drže znatno veći broj ovaca od ostalih kuća u selu, žive pretežno od njih i sa sobom na sezonsku ispašu uzimaju (u najam) i ovce ostalih domaćinstava. To se, konkretno odnosi na Grobništinu, Bakarštinu i Hreljin. Tako je npr. u Pothumu (Grobniština), koji između dva rata ima 360 kućnih brojeva i 2500 ovaca, svaka kuća držala ovce, ali kuće *čobana* po 50-100. Potkilavac (također Grobniština) drži tada 700-800 ovaca, od čega *čobani* po 60-70 u prosjeku, maksimalno do 100 (Zdanovski 1934. g. daje podatak da na području cijele Grobništine ima oko 4000 ovaca,⁸ što je realno s obzirom na Hircov podatak od 5000 ovaca krajem 19. st.).

U Hreljinu je bilo svega 4-5 čobana, svaki je imao 30-ak ovaca, dok su ostale kuće držale po 2-3. Grižane (Vinodol) međutim, nemaju pojedinaca koji bi živjeli samo od stoke. Tamo prije rata ima oko 5000 stanovnika, a gotovo svaka kuća drži oko 10-15 ovaca. Slična situacija je i u Poljanima, na Učki.

Što se senjske općine tiče, kao što sam već rekao, tamo nisam obavljao terenski rad, pa nemam izjave kazivača s tog područja. Međutim, sudeći po načinu držanja ovaca i njihovom gospodarskom iskorištavanju, koje je opisao Marković, ta je općina morala biti bogata ovcama. Statistički podatak iz 1985. g. govori o 10.192 ovce u ovoj općini (tada kotaru),⁹ da bi taj broj pao na 7767 u 1951. g.¹⁰ Za pretpostaviti je dakle da se njihova prisutnost između dva rata

⁶ Hirc, 74.

⁷ Stražičić, 211.

⁸ Zdanovski, 112.

⁹ Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije, Zagreb, 1905.

¹⁰ Statistički bilten br. 16, Beograd, lipanj, 1953.

morala kretati između ta dva broja, što u svakom slučaju svjedoči, uz podatke koje je naveo Marković, o izuzetnoj zastupljenosti ovčarstva u privrednoj strukturi tog područja.

I za otočke lokalitete u periodu između dva rata važi pravilo da skoro svaka kuća drži ovce. Izuzetak među onima koje sam obišao je Vrbnik, gdje je od otprilike 400 kuća 100 njih držalo ovce (u prosjeku po 20 kom., a pojedinci po 30-40), te Stanišće na Pagu, gdje je od 12 obitelji samo 6 držalo ovce, ali zato svaka po cca 100 komada (kako kažu, otprilike pet puta više nego danas). Osor na Cresu također nije imao izuzetno puno ovaca. Bilo je pojedinaca koji su imali po 50 komada, ali i onih koji bi imali samo po 2-3, kao što je bilo i domaćinstava koja ih uopće nisu držala. Osor, naime, leži na samoj obali mora, pa je stoga u većoj mjeri bio orijentiran na ribarstvo, nego neka druga mjesta na Cresu. Tamo gdje je pak bilo više šume, glavina prihoda dolazila je od sječe i prodaje drva (Pernat).

Isto tako, na primorskim je otocima bilo sela (i krajeva) gdje je ovčarstvo bila tek uzgredna grana privrede (npr. Poljica na Krku, gdje je doduše skoro svaka kuća držala ovce, ali samo po 10-15 kom.), ali i onih gdje je bila jedna od glavnih – na cijelom Pagu, u Loparu na Rabu, te u više mjesta na Cresu, među kojima prednjači Orlec, još i danas. Tu je između dva rata svaka kuća držala ovce, a pojedinci čak i po 200-300 (statistički podatak za 1910. g. govori da je Orlec tada imao 6183 ovce, čime je uvjerljivo držao primat na "top listi" Cresa).¹¹

U Loparu, na Rabu, prije rata živjelo je oko 800 ljudi. Svaka kuća držala je ovce, u prosjeku 25 po domaćinstvu, minimalno 10-15, a pojedinci i po 80-90, sve zajedno oko 3000-4000 ovaca.

Svi lokaliteti na Pagu, koji su uključeni u ovaj rad obilovali su ovcama. Spomenuo sam već Stanišće, s njegovih 600 ovaca na 6 obitelji. U Lunu ih je bilo otprilike 1000 na 20-30 obitelji. Dabi su egzemplar par excellence – početkom 20. st., djed mog kazivača bio je najimućniji ovčar (čoban) u Dabima. Imao je 1000 ovaca (!). Pored njega, bilo je još dvije obitelji sa po 500, dok su ostale držale po 50. Između dva rata, Dabe je nastanjivalo 20-30 obitelji i sve su držale ovce.

Razlog ovakvoj prisutnosti ovčarstva na lokalitetima Hrvatskog primorja između dva rata (i ranije) vjerojatno treba potražiti u tadašnjim općim životnim prilikama. Valja imati na umu da je ono dugo vremena bilo višestruki izvor prihoda, što u naturi, što u novcu. Poznata je činjenica da nošnja čitavog jadranskog područja počiva na vunenom tkanju, a definitivni prodor konfekcijske odjeće uslijedio je tek u 20. st., naročito nakon 2. svj. rata. Druga važna stavka je upućenost stanovništva u prvom redu na naturalne izvore prehrane i općenito način privređivanja, zbog ograničenog broja mogućnosti upućenosti na druge, konkretno na novčanu zaradu. Upravo u tome, međutim, ovčarstvo je davalo značajan doprinos, jer je vlasnicima ovaca donosilo konkretnu financijsku zaradu, prodajom janjaca i sira.

Poslijeratni industrijski razvoj, procesi industrijalizacije i deagrarizacije odrazili su se, dakako, i na ovčarstvu cijelog Hrvatskog primorja, odlivom stanovništva iz seoskih sredina u gradske centre, konkretno Rijeku, te postupnim smanjenjem intenziteta primjenjivanja tradicijskih oblika

¹¹ Stražičić, 212.

privređivanja. U odnosu na početak 20. st. i period između dva rata, ukupan broj ovaca u Hrvatskom primorju se već do početka, a naročito do kraja 50-ih godina 20. st. prepolovio i do današnjeg dana nije više dosegao istu brojku.

Istovremeno, u imovinsko-pravnom sistemu došlo je do promjena; s jedne strane, nestali su veliki posjedi i stada vlastelina i imućnijih seljaka. S druge strane, pojavila se nova stavka – društveno vlasništvo. Dakako, ono se formiralo nacionalizacijom upravo ovih velikih posjeda i stada. Postali su vlasništvo poljoprivrednih zadruga, te davani u zakup pojedinim seljacima. To je bilo daleko izraženije na otočnom nego na kopnenom dijelu. Postotak s kojim društveno vlasništvo sudjeluje u ukupnom broju ovaca na kopnenom dijelu Hrvatskog primorja, zanemariv je. God. 1959. broj domaćinstava koja drže “društvene” ovce, na cijelom području Zajednica općine Rijeka (i kopno i otoci) iznosi 79, tj. svega 0,4 % ukupnog broja gospodarstava.¹² God. 1989. na kopnenom dijelu Zaj. op. Rijeka definitivno više nema ni jedne ovce u društvenom vlasništvu.¹³ Na otocima je već drugačija situacija. Od kraja 50-ih (kada, vidjeli smo, društvenog vlasništva u ovčarstvu Hrvatskog primorja jedva da ima) do sredine 70-ih (za 60-te nemam podataka) udio ovaca u društvenom vlasništvu popeo se, otprilike, 1/4 ukupnog broja ovaca na otocima. Do početka 80-tih taj je udio nešto opao (otprilike na 1/6), te do kraja 80-tih nešto narastao (na nešto manje od 1/5). Po apsolutnom broju ovaca u društvenom vlasništvu kroz sav taj period prednjače općine Cres i Pag (na Pagu se dosta ovaca nalazi u vlasništvu sirane).

Opća značajka brojčanog stanja ovaca na kopnenom dijelu Hrvatskog primorja, u privatnom vlasništvu, je međutim, stalni pad. Iz statističkih izvještaja vidljivo je da se broj ovaca, generalno uzevši, neprekidno smanjuje (s izuzetkom razdoblja od 1971. do 1981.). Na otocima, broj ovaca u privatnom vlasništvu (a tih je, vidjeli smo, većina) od početka 70-ih je u stalnom porastu.

Promjene u odnosu između broja ovaca i njihovih vlasnika od vremena između dva svj. rata do početka 90-ih god. 20. st., mogle bi se svrstati u dvije grupe. Jednu čine manja zabačena sela i mjesta tipa Poljica na Krku, Pernata na Cresu, Stanišća i Dabi na Pagu. To su mjesta koja dijele sudbinu mnogih ruralnih sredina širom naše zemlje, gdje se stanovništvo tijekom poratnog razdoblja preselilo u veće centre i napustilo tradicijske oblike privređivanja i života općenito, a na rodnom tlu stavilo samo nekolicinu, mahom starijih ljudi. U takvim uvjetima dakako ni ovčarstvo nije moglo opstati, pogotovo ne u onom obliku u kojem ga se tu moglo zateći pred 50-60 godina. Tako u Poljicama danas ima otprilike 10 puta manje ovaca nego prije rata, a toliko je manje i stanovnika. U Pernatu, gdje je, s okolnim mjestima, živjelo oko 500 ljudi, svaka je obitelj imala bar po 10-15 ovaca, dok ih je jedan pojedinac imao 100. Danas još u samom Pernatu ima oko 200 ovaca, od čega dvije obitelji drže po 40, a ostali manje.

U Stanišću na Pagu, gdje je prije rata od 12 obitelji, koliko ih je tu živjelo, 6 držalo ovce i to svaka po cca 100, danas od domaćeg stanovništva živi još četiri obitelji (ostalo su vikendaši) od kojih svaka drži još po 15-20 ovaca, kako kažu, pet puta manje nego prije (2. svj.) rata.

¹² Statistički pregled Kotara Rijeka, Rijeka, 1961.

¹³ Statistički godišnjak Zajednice općine Rijeka, Rijeka, 1989.

Kazivač iz Daba rekao mi je pak da su tamo nakon rata ljudi masovno prodavali ovce jer, kako kažu, ni jedna djevojka više nije htjela poći za *čobana*.

Drugu grupu čine mjesta gdje život nije opustio, prije svega zahvaljujući turizmu i što više, danas tamo živi i više ljudi nego između dva rata. Od lokaliteta koje sam obišao, u tu grupu mogli bi se smjestiti Vrbnik i Draga Baška na Krku, Lopar na Rabu, Lun na Pagu. Tu se dogodilo nešto dosta zanimljivo. U tim mjestima se doduše smanjio ukupan broj ovaca u odnosu na onaj prije rata (iako je u Lunu taj broj ostao više-manje isti), no nešto drugo se povećalo. Danas, naime, tamo pojedinci imaju više ovaca no što je itko (ili malo tko) imao prije rata u tim istim mjestima. Jest da se smanjio i ukupni broj ovaca, ali se zato dogodilo da ih oni koji se njima bave, kao što sam rekao, imaju više no što su imali prije rata (ili više no što su ih njihovi očevi imali).

Tako npr. Vrbnik, gdje su nekad pojedinci imali najviše po 30-40 ovaca, danas ih 4-5 obitelji ima svaka po 100-200, a ostali po 40-50.

U Dragi Bašćanskoj također pojedinci imaju po 100 ovaca, dok su prije rata najimućniji imali po 40.

Radi se o tome da su se neka domaćinstva odlučila na uzgoj ovaca kao dodatni izvor prihoda, bilo da se radi o ljudima u stalnom radnom odnosu ili penzionerima. Međutim, uslijed promjena u načinu života nije se samo promijenio brojčani odnos ovaca i njihovih vlasnika, nego i fokus iskorištavanja ovčjih proizvoda, no o tome u zaključnom poglavlju.

Način ispaše – izmjene pašnjaka kroz godinu

Notorna je činjenica u etnološkoj znanosti da su prirodni uvjeti i karakteristike određenog područja jedan od osnovnih i nezaobilaznih činioca u formiranju načina života, a pogotovo privređivanja njegovih stanovnika. Ta je činjenica još nezaobilaznija kada govorimo o ovčarstvu koje je esencijalno vezano za prirodne cikluse. Klima i reljef dakle jedan su od osnovnih faktora načina organiziranja ovčarstva na svim zemljopisnim prostorima njegove rasprostranjenosti.

Nije potrebno veliko poznavanje zemljopisa da se zaključi kako se otoci i zaleđe primorskog kopna po svojim osnovnim prirodnim karakteristikama razlikuju, ne samo u klimi (otoci i uski priobalni pojas pripadaju području mediteranske klime, dok je kopneno zaleđe pod direktnim utjecajem kontinentalne), nego i u reljefu (nadmorskih visina riječkog gorja na otocima nema). Dakako, uslijed razlike u klimi i reljefu mora doći i do razlika u vegetaciji i time dolazimo do problema koji je ključni faktor u egzistenciji ovčarstva. Pašnjak. Govoreći dakle o ovčarstvu Hrvatskoga primorja ne možemo previdjeti činjenicu da se otočka pasišta razlikuju od kopnenih. Dok primorsko kopno obiluje bogatim planinskim pašnjacima, na otocima je ovcama mahom ostavljena golet i krš, jer pašnjaka tipa planinskog kopna tamo nema, a brojne terase rječito govore o odnosu otočana prema obradivoj zemlji. Zato molim da mi bude oprosteno što koliko svjesno, toliko i nesvjesno unaprijed odvajam ovčarstvo otoka i kopna, za što, rad će nadam se pokazati, ima razloga.

1. Grobniština, Bakarština, Hreljin

Transhumantna planinska ispaša u periodu od proljeća do jeseni, zajednički izdig udruženih pojedinaca – ovčara (bez obitelji, a uglavnom i bez žena), precizna organizacija posla za vrijeme boravka na planini, zdig po organizaciji i izvođenju analogan izdigu (no pojedinci još mogu sa svojim ovcama ostati na planini do snijega), te konačni obračun među ovčarima kao i isplata svih uključenih stranki (ovčara i vlasnika čije su ovce s ovčarima bile u planini) što se obavlja u točno određeni dan u kraćem vremenskom periodu nakon silaska s planine, osnovne su karakteristike ovčarstva ovog kraja. U jesenskim i zimskim mjesecima, do proljeća (otprilike do travnja) ovce su u štali, u selu i vodi ih se na jednostavnu ispašu, ako nema snijega. Ukoliko snijeg padne, ovce hrane u štali, sijenom. Pašnjaci na koje izdižu na proljeće (a znali su zalaziti do Gorskog Kotara) bili su vlasništvo vlastele ili države i na njih su plaćali pašarinu, po glavi ovce.

Kao što je već rečeno u prošlom poglavlju, skoro svaka kuća je u ovom kraju držala ovce, ali u broju ovaca su prednjačile kuće čobana koji su se bavili ovčarstvom kao glavnom privrednom granom i koji su na planinsku sezonsku ispašu sa sobom uzimali ovce ostalih suseljana, dakako, uz zakup (vlasnicima ovaca davali su dio sira dobivenog iz mlijeka njihovih ovaca, dok su ostalo zadržavali za sebe).

Među sobom ovčari izaberu nekoliko “funkcionara” čije dužnosti počinj u i prestaju sa sezonskom ispašom. Prije svega, to je *starješina* koji vodi glavnu riječ za sve vrijeme trajanja zajedničke ispaše, određuje svakodnevno na koje će se pašnjake taj dan ići i tko će čuvati koji dio stada (koje je, naime, podijeljeno na muznice, jalove ovce, ovnove i janjad, a svi se oni napasaju odvojeno – ovnovi obično s jalovinom). Starješina kao znak svoje funkcije ima rovaš na kojem urezima označuje količinu pomuzenog mlijeka, te napravljenog sira i skute, radi precizne diobe na kraju zajedničke ispaše. Naravno, rovaš se koristi tamo gdje su pastiri nepismeni, no već između dva svj. rata te su podatke naprosto zapisivali u kakvu bilježnicu (Hreljin).

Na planini su pastiri i ovce boravili na zajedničkom *stanu*, gdje noće, muzu i rade sir (Zdanovski kao naziv za stočarski stan navodi i termin *mogar*).¹⁴ Pored *starešine*, postoji dužnost *stanara* koji se treba brinuti za održavanje reda na stanu, hranu za pastire, a njegov posao je i sirenje. Zbog toga ima i pomoćnika (*podžup*). Ovčari Hreljina nisu među sobom određivali samo jednoga za funkciju *stanara*, već su se na tom poslu (sirenja) svakodnevno izmjenjivali. Sir i skuta snašaju se s planine u selo svakodnevno. To čine ili sami ovčari ili njihove žene, koje po to dolaze iz sela, a odozdo donošaju hranu. Naime, udaljenosti na koje transhumiraju nisu velike, pa se komunikacija selo-ovčarski stan može redovito održavati.

Od završetka zajedničke ispaše, pa do početka nove, idućeg proljeća, nema udruživanja, već se za svoje ovce svaki vlasnik brine sam.

¹⁴ Zdanovski, 113.

2. Kastavština

U periodu između dva svj. rata u Kastavštini nema više ovčarstva kao privredne grane, već pojedinci imaju po koju ovcu radi malo mlijeka i vune, pa je napasaju uz kuću (Rukavac). Međutim, prema podacima koje Jardas navodi za 19. st. (a prikupljeni su u 20-om), Kastavština je tada imala ovčarstvo istog tipa kao i područje opisano u prošlom odlomku, a vjerojatno i istog intenziteta. Prema tim podacima, i ovdje bi se više ovčara udružilo na zajedničku sezonsku ispašu u ljetnim mjesecima u planini, gdje bi imali zajedničku *stanariju*. "... Imeli su ... v lete po gore pet šest skupnih stanarij", kaže Jardas.¹⁵ A zatim: "Va gore, kade z ofcami pristaju, se zove stanarija, a ofčari, ki delaju sir i skutu, ki ne gredu z ofcami na pašu, lego su va kolibe, se zovu stanari".¹⁶ Dakle, i ovdje je postojala podjela poslova na stanu i uloga stanara, identična onoj u Grobništini. Međutim, nisu svi vlasnici dali svoje ovce po ljeti u planinu; "v lete su one ofce, ke nisu bile va gore, spavale onako blizu sela na kakovoj ravnici. Ako j' to ravnica bila magari i malo s kakoven ploton ograjena, zvala se j' kozara. ... Ako ni bila ograjena ravnica, na kojoj su ofce v lete po noće stale, zvali su tu ravnicu staja".¹⁷ Termine *kozara* i *staja* sreći ćemo dalje u Velim Munama i na Učki. O zimskom periodu Jardas kaže: "V zime su ofce razdelili, pak je mantinjal saki svoje. Pasali su jih po komunale okol domi se do mora, a neki su šli prek Uški v Istru".¹⁸ Očito, Kastavština je poznavala i zimske transhumancije (kojih nije bilo u Grobništini, Bakarštini, Hreljinu). Jardas dalje opisuje: "Kad je sneg zapal, ofce su bile va dvore. Neki ofčarski dvori bili su ovako po umejkah (u Tumaču manje poznatih riječi, u Zborniku u kojem je objavljen ovaj tekst, pod *umejak*, *umejka* stoji: ogradena, omeđena parcela obrasla drvećem – op. A. P.), a neki su bili doma pul kuće".¹⁹ Dakle, kada je pao snijeg, ovce su držali u štali u selu ili u blizini sela. Štalu nazivaju *dvor* (a taj termin također srećemo u Velim Munama i na Učki).

Što se opadanja intenziteta ovčarstva u Kastavštini tiče, priču kojom Jardas to pokušava objasniti, iznio sam u prikazu izvora. On dalje kaže: "Praveh ovčari ni već va Halubje jenoh devedesetak let (ponavljam, tekst je pisan između dva rata, otprilike 30-tih godina – op. A. P.). Još pred pedesetak let bilo j' videt pastiri z jedno trejsetak ovac. Bilo j' par teh pastiri. Ma te ofce nisu bile se teh pastiri. Pasali su tuje s polovini ... Ki j' imel par ovac, ni mu se splatilo za njemi pohajat, pak jih je dal na spolovinu. To će reć od njih je dobil pol sega pruda, to pol vuni, pol sira i skuti i pol janjac".²⁰ Iz priloženog je vidljivo da je i ovdje postojalo uzimanje tuđih ovaca u zakup, izgleda, učestalije kad je već ovčarstvo bilo u opadanju (krajem 19. st.), odn. kada su ljudi mahom imali svega po nekoliko ovaca, a rijetki pojedinci više.

Napokon, što se vlasništva nad pašnjacima tiče, iz podataka Jardasa se može zaključiti da je ono pripadalo vlasteli. Kupljeno zemljište seljaci više nisu koristili kao pašnjake, nego kao obradivu zemlju. Zemljište se isparceliralo

¹⁵ Jardas, Kastavština, 273.

¹⁶ Isto, 275.

¹⁷ Isto, 275.

¹⁸ Isto, 274.

¹⁹ Isto, 274.

²⁰ Isto, 274.

(čemu je vjerojatno u najvećoj mjeri pridonio sistem nasljeđivanja – u ovom kraju nema zadružnih obitelji), a u takvim uvjetima intenzivno ovčarstvo više nije bilo moguće.

3. Vele Mune

Vele Mune, te susjedne Male Mune i Žejane zemljopisno spadaju pod Ćićariju, graniče s Kastavštinom, a administrativno pripadaju pod općinu Opatija. U Žejanama govore rumunjski. Iako se zemljopisno mogu smatrati Ćićarijom, ova su sela ipak gravitirala Opatiji i Rijeci, a ne Ćićariji u užem smislu. Tu se još do prije rata živjelo od poljoprivrede, šume (bavili su se ugljenarstvom – napravljeni ugljen prodavali su u Trstu i Rijeci) i blaga. U Munama su još između dva rata bile zastupljene sve vrste stoke koju nalazimo na području Hrvatskog primorja, pa tako i ovce.

Međutim, intenzivnog ovčarstva tipa Grobništine ili Kastavštine 19. st., u Velikim Munama između dva rata nema. Ovce čitavog sela je na svakodnevnu, jednodnevnu ispašu, tijekom čitave godine (osim kada pada snijeg) vodio za cijelo selo zajednički *ovčar*. Ta je dužnost bila plaćena. No, odmah treba reći i to da je za svaku vrst stoke, a ne samo za ovce, postojao po jedan takav zajednički pastir. Recimo uzgred i to da je goveda u Velikim Munama između dva rata bilo više nego ovaca.

Pašnjaci su bili komunalni i očito dovoljni za čitavu stoku, jer tu transhumacija nije bilo. Točnije, u sjećanju kazivača postoje priče njihovih roditelja da se u njihovo doba (dakle negdje drugom polovicom 19. st.) znalo preko zime, ako je u Munama i okolici pao snijeg, ići s ovcama na zimsku transhumaciju u Istru. Međutim, toga u periodu između dva rata više nema, jer je tada, prema tvrdnji mojih kazivača, u selu bilo i duplo manje ovaca no za života njihovih roditelja. Konkretno, između dva rata bilo je u Velikim Munama oko 200 ovaca (a 300 goveda), no i tih 200 ovaca bilo je raspoređeno na svega pet obitelji (dvije su držale po 45-50, a ostale po 10). Ovce su, tijekom cijele godine noćile u selu, u *dvoru* svog vlasnika. Tada je u Velim Munama živjelo oko 700 stanovnika. Danas tamo živi oko 100-200 ljudi, imaju cca 20 krava, dok ovaca više nema.

4. Učka

Na samome početku ovoga odlomka želio bih naglasiti kako podaci do kojih sam došao govore samo o ovčarstvu jednog uskog područja koje čak niti ne spada u užu Učku. To je područje Veprinštine i Poljana, lokaliteta na obroncima Učke (u širem smislu), otprilike iznad Opatije i Ičića. Drugo što smatram važnim naglasiti jest to da podaci koje navodim ne pripadaju istom vremenskom razdoblju; dok za Veprinštinu imam podatke koji govore o njenom ovčarstvu u 19. st., za Poljane imam podatke za razdoblje između dva rata i današnje doba. Drugim riječima, opis koji ću ovdje iznijeti ne može se uzeti kao važeći za cijelu Učku, koja međutim kao cjelina za sebe zaslužuje puno sustavniji pristup.

Ovčarstvo Veprinštine u 19. st. također je bilo transhumantno, s transhumacijama udruženih pastira, od proljeća do jeseni, o čemu svjedoči Ivo Jardas. Veprinčani su bili vlasnici svojih pašnjaka, koje su kupili od baruna

Vranicanija. U izdig su kretali obično na Jurjevo (23. IV.), u tri grupe, *čapa*. No još prije izdiga, na Josipovo (19. III.) sastali bi se na dogovor za izdig i među sobom izabrali glavnog gospodara za čitavu *stanariju*, te "starješine pojedinih staja i dvorića", kaže Jardas, ali ne objašnjava pobliže te termine.²¹ Za pretpostaviti je da se radi o istom tipu ovčarstva koji isti autor opisuje i u Kastavštini 19. st. Nisu svi pastiri bili vlasnici ovaca, već je među njima bilo i *hlapaca* koji su u *čapu* imali tek po koju svoju ovcu. Njihov rad bio je plaćen, a k tome bi dobili i dio sira, skute i vune, proporcionalno broju svojih ovaca, s kojim su sudjelovali u *čapu*.

Josip Kusturin, autentični kazivač, opisujući ovčarstvo svog sela Vedeža, što spada u isto područje koje opisuje i Jardas, također u istom vremenskom periodu (19. st.), također opisuje istu organizaciju pred izdig, dogovor pastira (*pastir*) na kojemu izabiru *starešinu*. On je imao četverokutno otesani rovaš, *klač*. Međutim, prema onome što kaže, može se zaključiti da je "Vedeški stan" bio samostalan, tj. da nije bio u sklopu veprinačke *stanarije*. Ili je možda bio samo jedan od "pojedinih staja i dvorića", kako to kaže Jardas?

Nešto što Jardas ne spominje, a što za vedeški stan navodi Kusturin, jest torenje po *dolcima* Vedeža. Naime, (o tome je već bilo riječi) po dvije noći zaredom ovce su noćile u nečijem ograđenom *dolcu*, radi gnojenja. Nakon što bi ovce makli, vlasnik tog dolca okopao ga je i nešto u njemu posadio. Na taj način pognojili bi sve dolce koje je trebalo. To se dakle činilo dvije noći za redom, a treći dan bila je *peza*, mjerenje količine pomuzenog mlijeka ovaca svakog pojedinačnog vlasnika, što se odvijalo na *stanu*. Svatko je muzao svoje ovce. Sir dobiven od večernjeg mlijeka dijelio se među pastirima, proporcionalno količini pomuzenog mlijeka ovaca svakog pojedinog od njih, dok se sir dobiven od jutarnjeg mlijeka dijelio na jednake dijelove.

Dioba se obavljala na Petrovu (29. VI.), a zajednička ispaša trajala je do Rokove (16. VIII.), kada su se pastiri razilazili. Onaj koji je u planini imao vlastiti *dvor*, odlazio je tamo i ostajao do snijega, a tko nije, odlazio je odmah nakon razlaza kući, u selo, držao ovce u štali i vodio ih na jednodnevnu ispašu.

I ovčari Vedeža uzimali su tuđe ovce sa sobom na pašu, ali pri razdiobi sira, njihovi vlasnici dobivali su na svaku svoju ovcu upola manje od ovčara. Konkretno, ovčar je dobio "10 *libric* sira na litru mleka", a *pobrančari* (tako su zvali vlasnike ovaca koje su bile s ovčarima na planini), samo "5 *libric* sira na litru mleka".

Podaci o ovčarstvu Poljana odnose se na 20. st. Sezonska ispaša od proljeća do jeseni i ovdje je prisutna, ali ipak, ovdašnji tip ovčarstva suštinski se razlikuje od tipa o kojem je do sada bilo riječi. Pastiri Poljana naime izdizali su odvojeno, svaki za sebe, a ne udruženi u pastirske stanove. S ovcama su išli uglavnom muškarci i svaka obitelj koja je držala ovce (a nisu ih držale sve već otprilike samo trećina njih) imala je na području pašnjaka svoj *dvor* (vidi opis gospodarskih objekata). Mogla su se eventualno udružiti po dva-tri pastira, ali tek nakon perioda mužnje. Svatko se inače brinuo samo za svoje ovce i nerado su uzimali tuđe za sobom. Pašnjaci su državno vlasništvo, a na njih su plaćali pašarinu (mom kazivaču danas je pašarina oproštena, pošto je još jedini koji u tome kraju drži više ovaca). Područje na kojem napasaju nalazi se na otprilike sat vremena hoda od sela. Danas, međutim, tijekom ljetnih mjeseci (točnije, u

²¹ Jardas, Ovčarstvo u Lisini, 213.

kolovozu) promijene lokaciju, pri čemu koriste kolibu šumarije kao štalu. No, to prakticiraju tek od pred tridesetak godina, dok prije 2. sv. rata tako nešto nije bilo moguće, jer je u cijelom ovom kraju bilo više stoke, više obitelji ih je držalo, pa su i mogućnosti mijenjanja pašnjaka bilo manje.

Torenje je i ovdje prije 2. sv. rata bilo poznato, ali ne kao neko pravilo, već je ovisilo od slučaja do slučaja; kad je netko htio od jednog dolca (koji su većinom bili državni) napraviti obradivu parcelu, 15 do 20 puta odveo bi tamo ovce, u toku sezone, da prenoće i tako dolac pognoje. No i to je bilo organizirano individualno, a ne zajednički poput Vedeža u 19. st.

U relativnoj blizini dvora svaka obitelj imala je i svoje sjenokoše, gdje bi se čitave preselile u periodu košnje (u drugoj pol. srpnja), pa su tada dvor koristili za stanovanje i ostali, a ne samo pastiri.

Po zimi ovdje nema transhumacija, već se ovce vode na jednodnevnu ispašu, sve do mora, no moj kazivač tvrdi da su ovčari same Učke transhumirali u Istru, po zimi.

Iz svega iznesenoga, evidentno je da je ovčarstvo Poljana, mada transhumantno, drugačijeg tipa od ovčarstva Veprinštine i Kastavštine u 19. st., te Grobništine, Bakarštine i Hreljina danas. Iz toga slijede dvije mogućnosti: ili su ovčarstvo Poljana i Veprinštine dva paralelno postojeća, različita tipa, ili je tip Poljana transformirani oblik ovčarstva Veprinštine, nastao uslijed smanjenja inteziteta ovčarstva od 19. st. do prve pol. 20. st. Kako u ovome trenutku ne raspolazem podacima o ovčarstvu Veprinštine u 20. st., ne mogu dati siguran odgovor. Ipak, možda bi u prilog prvoj varijanti mogla ići usporedba još uvijek živog tipa ovčarstva Grobništine i Hreljina, i ovog, mada još samo simboličnog, i danas postojećeg, u Poljanama.

5. Grižane

Grižane (Vinodol) u periodu od 6. do 9. mjeseca drže svoju stoku (ovce i krave zajedno) *va gore*, u visokoj šumi, cca 1200-1300 m/nm, otprilike 14 km od sela. Tu svaka obitelj ima svoju *kućicu* gdje noće ljudi i blago. U tom rajonu svaka obitelj ima i svoje sjenokoše, te obradive parcele. U periodu košnje (od početka do sredine srpnja) ovdje se preseli većina ukućana. Nakon košnje, sa stokom *va gore* ostaju, kao i od lipnja do košnje, samo starci i mladarija. Ostali dio godine (od rujna do idućeg lipnja) stoka noći u selu (u štali, *senarici*), a svakodnevno ju na cjelodnevnu ispašu vodi za cijelo selo zajednički pastir (*čoban*), svakog dana iz druge kuće (naravno, iz onih kuća koje drže ovce). Tada se one vode na *planinu*, odn. na visoravan udaljenu nekoliko kilometara od sela, na oko 500 m/nm. Kada padne snijeg, ovce ostaju u štali.

Govoreći o ovčarstvu Grižana, valja svakako reći da ono nikome ovdje nije bilo glavni izvor prihoda (svaka kuća držala je 10-15 ovaca). U većoj mjeri bavili su se vinogradarstvom, imali su nešto zemlje, te držali stoku za kućne potrebe.

Specifikum Grižana bilo je graditeljstvo, i gotovo svi odrasli muškarci izbivali su preko godine u potrazi za poslom, kao zidari. Skoro iz svake kuće poneko je otišao u Ameriku, dok su ostali migrirali po čitavoj zemlji, ali samo tijekom godine. Odlazili bi u travnju, a vraćali se u studenome (pa je stoga za Grižane bio karakterističan intenzivniji natalitet u ljetnim mjesecima). Kod kuće su ostajale žene, stariji ljudi i djeca i na njima je ostao sav posao oko

kuće, zemlje i stoke. Ovcama su se tako u potpunosti bavile žene. Razumljivo je dakle zašto u Grižanama nije bilo intenzivnijeg ovčarstva.

Uspoređujući ovčarstvo Grižana i Poljana u oči upada stanovita sličnost – sezonski boravak s ovcama u planini, sa sjenokošama i obradivom zemljom u blizini, gdje se u doba košnje presele i ostali ukućani. Različito je to što u Poljanama nema zajedničkog pastira koji bi vodio sve ovce na ispašu tijekom jesenskih, zimskih i proljetnih mjeseci. Zatim, različiti su u termini izdiga i zdiga; u Poljanama su na sezonskoj ispaši bili od početka svibnja do snijega (dakle do studenoga), u Grižanama od lipnja do rujna. Zatim, Poljane na ispašu u šumu vode samo ovce, a Grižane uz ovce i krave. Razlika postoji i u tipu objekata koji su se gradili na području sezonske ispaše, no naveli smo da je specijalnost Grižana graditeljstvo. Konačno, razlika je i u tome što su se u Poljanama ovcama uglavnom bavili muškarci, a u Grižanama žene, no rečeno je već da je muški dio grižanskog stanovništva izbivao preko godine. Međutim, u oba lokaliteta nitko nije živio od ovaca, kao glavnog izvora prihoda, a također ni u jednom ni u drugom nije prilikom sezonske ispaše dolazilo do udruživanja, već se svatko za svoje ovce brinuo sam.

6. Općina Senj

Sve podatke koje iznašam za ovo područje, našao sam u tekstu M. Markovića "Narodni život i običaji sezonskih stočara na Velebitu" i odnose se na primorska sela podno sjevernog Velebita, što administrativno pripadaju općini Senj.

U planinu ovdje polaze svi, a izdig se odvija u etapama. U proljeće izdižu na stanove u visini poda (oko 600-700 m/nm), gdje su imali svoje sjenokoše i obradivu zemlju. Odatle u rano ljeto kreću u zonu nadgorja, gdje također imaju svoja staništa (na oko 1000-1200 m/nm) i gdje ostaju preko čitavog ljeta. Neke obitelji čak su sasvim napustile stanove u Primorju i u potpunosti preselile u zonu poda. U tim slučajevima stoka je zimi silazila na zimovnik u Primorje, odakle je na proljeće ponovno dolazila u tada već stalna naselja ovih obitelji na podima. U zonu nadgorja, rekosmo, ostaje se preko čitavog ljeta.

U zonu vrhgorja (1400-1500 m/nm) odlazili bi rijetko, u slučaju nužde (npr. ako je sušna godina) i na kraće vrijeme (samo tijekom kolovoza). Pojedinci bi se tada čak i vraćali na noćenje u zonu nadgorja, dok su drugi pak i ovdje imali primitivnije stanove. Pojedinci bi čak prelazili zonu vrhgorja i silazili na pašnjake s ličke strane Velebita koje bi i pokosili. Naime, Ličani su im to dozvoljavali, jer bi oni silazili sa svojih pašnjaka već u srpnju, a do kolovoza bi trava ponovno narasla.

Okolo Male Gospe (8. IX.) Primorci bi se vraćali kućama. Pojedine obitelji silazile su direktno u Primorje, a pojedine su se zadržavale u zoni poda sve do konca listopada i tek tada silazile na zimovnik u Primorje. Na svim spomenutim nivoima (podi, nadgorje, te pojedinci u vrhgorju) Primorci su imali svoja stočarska staništa. važno je napomenuti i to da je svaka obitelj Primoraca sve ovo obavljala zasebno, sama za sebe (te držala samo svoju stoku), iako bi svi izdizali istoga dana. Ono što je važno ovdje naglasiti jest činjenica da se stočarska kretanja Primoraca na Velebit bitno razlikuju od načina na koji su to činili Ličani, te Dalmatinci Bukovice i Ravnih Kotara.

Njihova su se pak kretanja odvijala u direktnoj liniji od matičnih sela u zonu nadgorja i natrag (dakle, ne etapno kao kod Primoraca), a to su obavljali samo ovčari pojedinci (samostalno ili udruženi u kumpanije), a ne čitave obitelji, kao Primorci.

Prema Markoviću, stočarska kretanja na Velebit iz Primorja, prestala su sedamdesetih godina 20. st. S obzirom da na tom području nisam obavljao terenska istraživanja, ne bih znao sa sigurnošću reći u kojem obliku ovčarstvo tamo postoji danas, ako još uopće postoji. Međutim, prema onome što iznosi Marković, ovčarstvo je Primorcima podno Velebita moralo biti očito glavna životna preokupacija, kada su tome podredili kompletni ritam života.

Prije no što prijedem na opis ovčarstva svakog pojedinog otoka, htio bih, kao uvod, objasniti neke njihove najopćenitije značajke koje su zajedničke za čitavo otočko ovčarstvo Hrvatskog Primorja, a koje ga razlikuju od kopnenog i to upravo ovdje, na početku, radi kasnijeg nepotrebnog ponavljanja.

Osnovna značajka otočkog ovčarstva je slobodna ispaša na otvorenom, preko cijele godine, i zimi i ljeti, i danju i noću. Nitko ih konstantno ne čuva, već ih se samo povremeno obilazi. Ponegdje ovce u periodu mužnje zatvaraju preko noći u određene objekte gdje se muzu, a ponegdje niti to. Takav način držanja ovaca dakako omogućuje mediteranska klima, gdje su snježne zime rijetka pojava. Ako se ipak dogodi da snijeg padne i to u većem intenzitetu, za ovčare nastaju veliki problemi, pa nije isključeno da netko svoje ovce (ako ih nema veliki broj) za jake zime čak dovede i u kuću (Lun na o. Pagu – tamo naime ni ostalu stoku nisu držali u natkrivenim objektima). Godine 1929. bila je iznimno jaka zima s puno snijega i tada je posvuda stradao velik broj ovaca. No, kako su to ovdje ipak rijetke pojave, kao pravilo se može uzeti da su ovce preko cijele godine na otvorenome, na pašnjacima. Dakako, s vremena na vrijeme premješta ih se s jednog pasišta na drugo, bilo zbog vremenskih prilika, bilo zbog toga da se trava oporavi, međutim, ti se pašnjaci ne nalaze u nekom pretjerano širokom opsegu, pa tu nema riječi o nekoj transhumaciji tipa primorskog kopna.

Učestalost premještanja ovaca po pasištu ovisi o klimi i konfiguraciji tla s jedne strane, te o veličini i kvaliteti pašnjaka (prema kvaliteti, pašnjaci se dijele od 0-3. kategorije), kao i o broju ovaca koji na njemu pase, s druge. Tako je u Dabima, na o. Pagu mjera za veličinu pašnjaka *1 gonjaj* i iznosi 2400 m². Za 50 ovaca potrebno je cca 10 *gonjaji* pašnjaka. U Vrbniku (o. Krk) su mi pak rekli kako se stado od cca 40 ovaca može na pašnjaku veličine 4000-5000 m² napasati 10-12 dana, a zatim se mora preseliti na idući. Međutim, kako se, uslijed prirodnih raznolikosti, pašnjaci mogu razlikovati i samo unutar jednog otoka, tako i svako područje u uzgoju ovaca ima svoje specifičnosti.

7. Krk

Kao što je poznato, za razliku od ostalih sjeverojadranskih otoka, Krk obiluje plodnim tlom, pa je stoga razumljivo da je fokus tradicijskog privređivanja ležao na poljoprivredi. No, unatoč tome i na Krku možemo razlikovati krajeve gdje je ovčarstvo bilo zamjetno prisutno (govorim o periodu između dva svj. rata), tj. krajeve koji su pored plodne zemlje imali i dovoljno tla što je po svojim karakteristikama više odgovaralo za pašnjak, odn. manje odgovaralo ratarstvu. To su (prema mišljenju kazivača) bili Punat, Vrbnik,

Draga Baščanska. Svoja istraživanja za ovaj rad obavljao sam u Vrbniku i D. Baški, te došao do zaključka da se radi o istom tipu ovčarstva. No prije nego što ga opišem, htio bi pojasniti da se u tim krajevima nije cjelokupno stanovništvo bavilo ovčarstvom, već samo njegov manji dio, tj. pojedinci koji su imali više ovaca od ostalih (dakle, situacija koju nalazimo i na većem dijelu primorskog kopna).

U periodu od Božića do početka svibnja (Vrbnik), odn. od Nove Godine do Đurđevdana, 23. IV. (D. Baška), ovce se drže po privatnim, suhozidom ograđenim pašnjacima, *drmunima*, a zatim se premjeste na neograđeno komunalno pasište (*komunada*), gdje ovce udruženih gospodara (obično trojice, četvorice) pasu zajedno, na svom dijelu terena, *pajizu*.

Na tom svom dijelu komunalnog pasišta udruženi pastiri (rekli smo, 3-4) imaju i svoje gospodarske objekte: *mošunu* (tip štale), *hramac* (kućica za pastire) i *margar* (tor) ispred mošune, gdje se ovce muzu i strižu. Tu su ovce zajednički muzli (na smjenu), te radili sir i skutu i strigli.

U periodu mužnje, ovce su preko noći u mošuni (jer muze se navečer i ujutro). Nakon perioda mužnje ovce slobodno pasu, a oko Božića, odn. Nove Godine ponovo ih svaki vlasnik premješta u svoje *drmune*, privatne, ograđene pašnjake. Za ispašu svojih ovaca na komunalnom pasištu pastiri su, dakako, plaćali pašarinu, no dok se prije svj. rata naplaćivalo po glavi ovce, danas ona ide na licitaciju, pa oni imućniji mogu "nabiti" cijenu i dobiti za svoje ovce više ispaše, što, naravno, rezultira nezadovoljstvom kod ostalih.

Kao ilustrativan primjer važnosti pašnjaka u cjelokupnom privređivanju ovog stanovništva svjedoči i stanoviti spor između Vrbnika i Drage Baške. Radi se o doslovce višestoljetnim razmiricama oko polaganja prava jednih i drugih na dio komunalnih pašnjaka između Vrbnika i D. Baške.

Još 1647. g. fiksirana je dogovorena granica između njihovih pašnjaka, ali Vrbenčani očito njome nisu bili zadovoljni, te su za svoju granicu smatrali onu koja znatno dublje zadire u teritorij što ga prema dogovoru iz 1647. Baščani smatraju svojim. Problem je i to što su Baščani na tom teritoriju u vremenu od 1922. do 1932. sagradili pet betonskih pojilišta koja su međutim koristili i Vrbenčani. Osim toga, Vrbenčani puštaju svoje ovnove među ovce otprilike mjesec dana ranije no što to čine Baščani, pa im se i janjci ranije kote i počinju prije baščanskih koristiti ispašu što je ovi pak smatraju svojom, a koje nema dovoljno za sve. Taj spor nije niti do danas efikasno riješen.²²

Drugi tip ovčarstva što se može naći na otoku Krku zabilježio sam u Poljicama (jugozapadni dio o. Krka). To mjesto leži u dolini plodne zemlje gdje nema krševitih brda kao kod gore opisanog područja. Stanovništvo je stoga ovdje pretežno bilo usmjereno na poljoprivredu, pored ovaca držalo i dosta krupne stoke, a nitko nije živio od stočarstva kao glavne grane privređivanja. Ovdje nema niti prostranog komunalnog pasišta poput onog za koje se spore Vrbnik i Draga Baščanska. Većina zemlje tu je u rukama privatnika, seljaka.

Od kolovoza do rujna ovce su danonočno na komunalnom pasištu (gdje su od konca svibnja do otprilike 20. lipnja držali i krupnu stoku), a zatim se presele u privatne ograđene pašnjake, *drmune*.

²² Tomašić, Nesuglasice.

Tu pasu preko dana, a navečer se pokupe i odvedu u *mošunu*, u selu (štala isključivo za ovce; ostala stoka drži se u *štali*; na podu je sijeno, a dolje je blago). Ovce na paši nisu čuvali, osim povremeno, radi opasnosti od lisica. Muzli su ih i strigli u *mošuni*, u selu, a neki i u *drmunu*, u posebno zagrađenom *margaru* (taj je pojam rasprostranjen po primorskim otocima; radi se o granjem ili suhozidom zagrađenom kutu pašnjaka, gdje se ovce muzu i strižu). No u svakom slučaju, za svoje se ovce brinula svaka obitelj sama, dakle tu nema udruživanja pastira kakvog nalazimo u Vrbniku i D. Baški.

Na kraju ovog opisa krčkih tipova ovčarstva želio bih još pojasniti kako ne pokušavam tvrditi da na otoku Krku nema drugih načina držanja ovaca osim spomenuta dva, jer ovaj otok nisam obišao u cijelosti.

8. Cres i Lošinj

Ovčarenje na ovim otocima individualno je organizirano. Ovce su preko cijele godine danonoćno na otvorenom, suhozidom ograđenim, mahom privatnim pašnjacima (*ograjice*), gdje se obavljaju i glavni poslovi, mužnja i striga. Za to na svakom pašnjaku postoji zagrađeni *margar* (Pernat, Orlec), *margarić* (Osor), *marguar* (Nerezine, o. Lošinj). Pojedinci još u selu znaju imati i manji *kocić*, za pojedine poslove, npr. da odvoje janjce kad ih treba obilježiti (Pernat).

Bilo je i komunalnog pasišta. Tamo je napasao svoje ovce onaj koji nije imao dovoljno svojih pašnjaka (Osor). I crkva je također imala vlastitih ovaca i pašnjaka. Onaj tko je čuvao crkvene ovce, mogao je tu, za naknadu, čuvati i desetak svojih (Osor).

Za svoje ovce brine se svatko sam. Ovcama najbogatija sela na Cresu bila su Orlec, Beli, Belej, Stivan i Ustrine.²³

Na Lošinj način držanja ovaca isti je kao i na Cresu, no valja odmah naglasiti da se otok Lošinj okrenuo drugim izvorima prihoda, konkretno pomorstvu, smanjujući intenzitet tradicijskih načina privređivanja, pa je stoga manje reprezentativan primjer za ovčarstvo, no otok Cres. Jasno da se uslijed toga razvio i stanovit antagonizam između Lošinjana i Cresana.

Govoreći, međutim, o otoku Cresu, neizostavno je spomenuti još jedan oblik uzgoja ovaca koji je egzistirao na području cijelog otoka, paralelno s gore opisanim. Naime, pojedini veleposjednici, creski vlastelini imali su na otoku svoje posjede i na njima ovčarske ekonomije, nazvane *stan*. Ti stanovi sastojali su se od par stambenih i gospodarskih zgrada. Na stanu je radio i vodio svu brigu oko ovaca unajmljeni *bravar* (brav = ovan) sa svojom obitelji i za to je bio plaćen, obično u doba strige, trećinom sira, vune i janjaca.²⁴ Na otoku Plavniku postojala je također takva ekonomija na kojoj je radio jedan bračni par iz Orleca. Tu je u vrijeme strige (*strih*), sredinom lipnja, dolazilo više ljudi iz Orleca na ispomoć. To bi potrajalo tri dana, a prema izjavi kazivača je "to bilo kao pir", jer su se svaki dan nakon posla gostili, plesali, veselili.

Dakle, i na otoku Cresu bilo je kolektivnog rada oko ovaca, više u smislu ispomoći i to samo oko strige.

²³ Stražičić.

²⁴ Isto.

Krajem 19. st. je započeo i potrajao kroz prvu polovicu 20. st., proces otkupljivanja tih stanova od strane seljaka i njihovog stalnog naseljavanja tamo, pa je Cres pun takvih malih zaselaka, sklopova od par zgrada, danas već mahom napuštenih i ostavljenih propadanju. Dobar dio njih je i nacionaliziran poslije 2. svj. rata, pa je došao u vlasništvo Opće poljoprivredne zadruge Cres, gdje na nekima od njih ona danas drži svoje ovce (dakle u društvenom vlasništvu), do kojih je također došla nacionalizacijom.

9. Rab

Na otoku Rabu obišao sam samo lokalitet Lopar. Oni svoje ovce drže (kako prije 2. svj. rata, tako i danas) na komunalnim neograđenim pasištima (*kanat*), na okolnim brdima, te na otocima sv. Grguru i Golom (dok tamo nije otvoren zatvor, kao i sada, nakon njegova zatvaranja). Privatnih pašnjaka tu nema, no zato pojedinci unutar kanta imaju svoje ograđene *dolce* s obradivom zemljom, a u njima i svoju štalu za ovce, *mošun*, odnosno *margar* (oba naziva koriste za isti objekt). Svoje bi ovce pojedinci ovdje zatvarali preko noći. Neki su pak imali takvu štalicu negdje u blizini kuće. Tu su uglavnom oni koji imaju manje ovaca, pa ih u blizini kuće i napasaju. Osim tih objekata, u *kantu* su zajednički sagradili i *osiku*, nenatkriveni višeprostorni objekt veće zapremine, kružnih tlocrta, sagrađen u suhozidu. Tu danas strižu svoje ovce, zajedno, u dogovoreni dan (ranije je svatko to činio sam, u svojoj *mošuni*). Također nekada, dok su muzli ovce (otprilike 30-tih godina ovog stoljeća, a i tada su to činili samo pojedinci), u periodu mužnje zatvarali su ih preko noći u *osiku*, svi zajedno (muzlo se ujutro i navečer). Danas više nitko ne muze ovce. Razlog zbog kojeg je u Loparu mužnja ovaca bila toliko nepopularna vjerojatno je u tome što nije svima bilo spretno odlaziti dva puta dnevno na udaljenija mjesta do svojih ovaca i natrag transportirati mlijeko (pogotovo onima koji su ih držali na otocima). No, osim zbog strige i mužnje, *čobani* svakih 15-30 dana sakupe (u dogovoreni dan) svi svoje ovce u *osiki*, da ih pregledaju, prebroje, *čepere* (skidaju krpelj, *čeper*).

10. Pag

Sjeverni dio Paga (gdje sam obišao lokalitete Lun, Stanišće i Dudiće) i između dva svj. rata i danas pripada općini Rab. Sve do agrarnih reformi koje su započele već za stare Jugoslavije (krajem 1930-tih godina), ovce su napasali kolektivno, kao "kmeti rapske općine", kako sami kažu. Ni zemlja ni stoka nisu bili njihovo vlasništvo (već veleposjednika iz Raba) i od svih prihoda morali su dio davati gospodaru (što je procjenjivao njegov povjerenik, *štimadur*). Stoga su i mužnju i strigu obavljali zajednički, u zajedničkom objektu, *osiku*, no svaki je čoban pri tome muzao i strigao samo ovce koje je on držao. Nakon što seljaci postaju i formalni vlasnici svoje zemlje i stoke (definitivno nakon 2. svj. rata) nestaje pomalo i taj kolektivni duh, pa si je, umjesto korištenja zajedničkog osika, svaki čoban sagradio svoj *kočić*, unutar svog, privatnog pašnjaka, gdje je onda muzao i strigao svoje ovce odvojeno od ostalih (koji su također to isto učinili).

Danas se još, osim u Loparu, na Rabu i u Dudićima, na Pagu mogu vidjeti višeprostorni nenatkriveni objekti za zajedničku mužnju i strigu ovaca

(osik, osika), onakvi kakvi su bili i prije 2. svj. rata, a koje i dalje zajednički koriste ovčari tog kraja, dakle, taj kolektivni duh ipak nije u potpunosti izgubljen.

Sjeverni dio Paga (što pripada općini Rab) drži ovce na neograđenom komunalnom pašnjaku, *kantu*, u doba godine kada se obavlja glavovina poslova oko ovaca (mužnja i striga), dakle, od proljeća do jeseni, dok su drugi dio godine u privatnim, suhozidom ograđenim pašnjacima, *ogradama*, što se nalaze na zapadnoj, šumovitoj strani otoka, uz more. No u Dabima (srednji dio otoka, općina Pag) situacija je obrnuta. Tamo u doba godine koji nosi najveći posao oko ovaca, one nisu na komunalnom, već na individualnom pasištu, *ogradicama*, na zapadnoj strani otoka, okrenutoj moru. Tu su ih držali od *Sisveti* 1. XI. (jer tada su već bremenite, pa im treba bolja paša), pa do kraja srpnja, kada je završena mužnja. Ostali dio godine su u neograđenom komunalnom *kantu*, na istočnoj strani otoka, okrenutoj Velebitu. Pojedinci koji su imali više *ogradica*, dovodili bi tu ovce nešto ranije nego ostali, sredinom listopada, jer u *ogradicama* je bolja paša nego u *kantu* (no u svibnju su dovodili ovce na 20-tak dana u kanat, jer tada je tamo bolja paša). Inače, i na jednim i na drugim pašnjacima ovce pasu slobodno, a *čobani* (naziv za ovčare rasprostranjen na Rabu i Pagu, a prisutan na Krku i Cresu, gdje prevladava naziv *pastir*, *pestir*) ih samo povremeno obilaze.

Stanovnici Daba bili su u istom (ne)vlasničkom odnosu prema zemlji koju su obrađivali i stoci koju su uzgajali, kao i seljaci sjevernoj dijela Paga; također su dio prihoda morali davati vlastelinu. I oni su muzli u zajedničkim objektima (*kotac*). Iako su se u to doba ovce nalazile u *ogradicama*, *kotac* je stajao u *kantu* (gdje je muzao jedan dio sela, dok je drugi imao svoj *kotac* u samim Dabima). Međutim, strigao je svaki za sebe, u svojim *ogradicama*.

Na Pagu (kao i na Rabu) postoji oblik udruživanja (ali samo pojedinaca) prilikom mužnje. Razlog je isti kao i kod ovčara Krka i onih sa primorskog kopna; da se i onima koji imaju manje ovaca omogućiti kontinuirana opskrba mlikom tijekom cijelog perioda mužnje, da bi se kontinuirano mogao proizvoditi sir.

Na Rabu i Pagu udruživali bi se po dvojica, a izravnavanje računa nisu obavljali nakon perioda mužnje, već u njegovom tijeku, tako da bi par dana za redom svo mlijeko uzimao onaj vlasnik koji je imao više ovaca (pomuzena količina mlijeka mjerila se prilikom svake mužnje), a zatim su to opet činili naizmjenice, svaki dan drugi.

Govoreći o Pagu, valja spomenuti još jednu pojavu: ovdje naime nalazimo pojavu nastanka manjih naselja, kao sezonskih staništa većih. Tako je npr. Stanišće nastalo (što mu i samo ime govori), kao sezonsko stočarsko stanište Luna, na području njegovih *kanta*, a s vremenom se pretvorilo u stalno naselje. Međutim, Dabi, kao sezonsko stanište Novalje, to su i ostali. Unutar Novalje uvijek je postojao stanoviti antagonizam između zanatlija i ribara koji su tu živjeli preko cijele godine i ratara i stočara što su u Novalji bili preko zime, a ostali dio godine u selima u potezu od Novalje prema Lunu (Šanki, Škunce, Dabi, Vidasi, Borovići, Šonji), gdje su imali svoje obradive površine i, dakako, pašnjake. Oni su na ta svoja staništa odlazili na proljeće, kada počinju poljski radovi, a u Novalju se vraćaju na jesen, nakon berbe. Naravno, u tom periodu padao je i glavni posao oko ovaca.

Résumé

Iako je ovim pregledom opisano ovčarstvo samo pojedinih lokaliteta, uočljiva je velika raznolikost među njima, točnije, među područjima kojima ti lokaliteti pripadaju. Dakako da je za sustavan pregled svih tipova ovčarstva koji se na ovom području zatiču potrebno daleko opsežnije terensko istraživanje. Stoga i ovaj pokušaj okvirne tipologizacije treba shvatiti samo uvjetno.

1. Na kopnenom dijelu Hrvatskog primorja najrasprostranjeniji je tip transhumantne ispaše, a transhumacijom od proljeća do jeseni, uz, također, i mjestimičnu zimsku. Obavljaju je udruženi ovčari, muškarci, bez obitelji. Oni mogu biti vlasnici stada o kojima vode brigu, ali također među njima može biti i najamnih radnika. Isto tako, ovčari obično ne vode samo svoju stoku sa sobom, već (u svojevrsni zakup) mogu uzeti i ovce vlasnika koji ostaju kod kuće. Ovčari u planini imaju stočarsko stanište na kojem noće, muzu, strižu i prerađuju mlijeko. Ovaj tip postojao je u Veprinštini i Kastavštini u 19. st., a u Grobništini, Bakarštini i Hreljinu još i danas.

2. Ovčarstvo Poljana (Učka) i Grižana (Vinodol), rekli smo već, podudara se u svojim osnovnim karakteristikama: u oba slučaja ovce se vode na sezonsku ispašu (od proljeća do jeseni) u planini, gdje svaka obitelj ima svoj stambeno-gospodarski objekt i svaka obitelj se sama brine za svoju stoku, ne preuzimajući istovremeno na brigu i tuđu. U periodu košnje, na taj nivo se presele kompletna domaćinstva. Kako međutim nije sasvim jasno radi li se ovdje o originalnom (autohtonom) tipu ili pak možda o nekim lokalnim transformacijama, svrstavanje načina ovčarstva ova dva lokaliteta u isti tip treba uzeti s rezervom.

3. Vele Mune (Ćićarija). Na prijelazu 19/20. st. ovdje nalazimo tip s isključivo zimskim transhumacijama, dok se ljetna ispaša odvijala na komunalnim pasištima u okolici sela uz postojanje zajedničkog *ovčara*. Pri tome postoji i organizirani raspored mužnje (u zajedničkoj *kozari*, u selu). Međutim, uslijed pada broja (najprije vjerojatno ljudi, a time i) ovaca, zimska transhumacija nestaje, a mužnja biva organizirana individualno (svaka u svojoj štali).

4. Tip ovčarenja primorskih sela podno sj. Velebita (op. Senj) različit je od svih gore opisanih. Ovdje se radi o etapnom transhumiranju kompletnih obitelji, svaka za sebe, ali u isti dan. Izdiže se na dva, eventualno, tri nivoa: na prvom su stambene i gospodarske zgrade, sjenokoše i obradiva zemlja, na drugom (i eventualno trećem) stočarski stanovi i pašnjaci. Drugim riječima, ovo je jedini tip ovčarstva na kopnenom dijelu Hrv. primorja u kojem je organizacija života kroz godinu sasvim podređena uzgoju ovaca i to kompletnog stanovništva, a ne samo pojedinaca – ovčara, što je slučaj drugdje.

Otočko ovčarstvo, načelno uzevši, razlikuje se od kopnenog po tome što ovce preko cijele godine danonoćno pasu na otvorenom i pri tome ih nitko konstantno ne čuva. Transhumacija postoji samo u tome smislu da se ovce s vremena na vrijeme presele s jednog pašnjaka na drugi, no tu se ne radi o takvim razdaljinama kao kod kopnenih transhumacija. Površine otoka ispresijecane su mnoštvom suhozida koji omeđuju privatne terene gdje, bilo samo dio godine, bilo preko cijele godine ovce pasu. To mnoštvo vlasništva s jedne strane, i prirodne osobine terena (kraški reljef, nepostojanje velikih,

travom bogatih pašnjaka tipa onih u primorskom zaleđu) s druge, ograničavaju transhumaciju. Mediteranska klima s blagim zimama omogućuje gore opisan način ispaše.

Prema unutarnjoj organizaciji, otočko ovčarstvo može se podijeliti u više tipova:

1. Tip Vrbnika i Drage Baške na otoku Krku; kolektivna ispaša i briga oko ovaca, po 3-4 udružena pastira u doba mužnje i strige (proljeće/ljeta), tada se ovce nalaze na komunalnom pasištu, doku su drugi dio godine na privatnom (samih vlasnika). Na komunalnom terenu udruženi pastiri imaju svoj pastirski stan s gospodarskim i stambenim objektima.

2. Tip Poljica, na otoku Krku; individualna briga oko ovaca. Veći dio godine ovce su na privatnim pašnjacima (također i u doba mužnje i strige), jer je komunalnog terena malo. Preko noći, ovce su u mošuni, u selu.

3. Tip Lopara na Rabu i Luna, Stanišća i Daba na Pagu; Lopar se od njih razlikuje po tome što su svi pašnjaci komunalni. Dabi se od Luna i Stanišća razlikuju po tome što su u doba mužnje i strige ovce na privatnim pašnjacima, dok su kod Luna i Stanišća u to doba na komunalnim (a drugi dio godine na privatnim). Inače, za sve su karakteristični zajednički objekti za mužnju i strigu (u Dabima samo za mužnju). Moguće je udruživanje po dvojica pastira kod mužnje. Treba reći i to da su Dabi sezonsko naselje, no ovčarstvo im je jednako onom u Lunu ili Stanišću. Uostalom, i Stanišće je nastalo kao sezonsko stanište Luna.

4. Tip ovčarstva na Cresu i Lošinju; sav posao oko ovaca individualan je (osim pripomoći kod strige) i odvija se uglavnom na samim pašnjacima, što su mahom u privatnom vlasništvu. Paralelno s time, još između dva svj. rata, postoje i ovčarske samostalne ekonomije creskih vlastelina, s najamnim radnicima koji na njima žive. No, način držanja ovaca i tu je isti, osim što se *margar* može nalaziti u njihovom sklopu, dok se margari ostalih seljaka nalaze samo na pašnjacima.

Očito je dakle da je opće i zajednička značajka primorskog ovčarstva potpuno prilagođavanje lokalnim specifičnostima i stoga je njegova tipologizacija prilično nezahvalan posao. Ipak, osnovni princip je uočljivi; prije svakog drugog, prvi je preduvjet svakog ovčarstva pašnjak. Njegova prostornost mora biti adekvatna broju ovaca koji se na njemu napasa. Dakako, što je više ovaca i pašnjak mora biti veći. Međutim, pasišta mogu biti u većoj ili manjoj udaljenosti od mjesta stanovanja. Ukoliko je pasište toliko udaljeno od čovjekova boravišta da je ovome svakodnevno putovanje na relaciji kuća – pašnjak nepraktično, na pasištu se ostaje u jednom zaokruženom vremenskom periodu, uz, najvjerojatnije, i gradnju nekakvih priručnih objekata na istom. S obzirom da svako godišnje doba nije jednako pogodno za ispašu, ona se odvija sezonski. Ovaj princip zastupljen je kako na primorskom kopnu, tako i na otocima, samo u različitim manifestacijama, koje su, rekostmo, plod prirodnih i društvenih činilaca. No, u svakom slučaju gore opisani princip je isti. Nisu li npr. ovčarske stambeno-gospodarske cjeline na komunalnim pasištima Vrbnika i Drage Baške po svojim osnovnim karakteristikama posve slične kopnenim stočarskim stanovima? Doduše, poznato je da je upravo na tom području u prošlosti bilo doseljavanja s kopna, pa se možda može pretpostaviti kako bi navedeni kompleksi mogli biti importirani, no ako je i tako, znači da se samo radi o uspješnoj prilagodbi, što samo potvrđuje isti princip. Na tom istom

principu nastajala su i neka sela na Pagu, najprije kao sezonska staništa, a zatim se pretvarala u stalna naselja (npr. Stanišća i Daba), baš kao što su se i neki Primorci za stalno naseljavali u svojim staništima na Velebitu, u zoni poda. Na onim otocima (ili dijelovima otoka) gdje pašnjaci nisu u većoj mjeri bili udaljeni od sela, ovčarstvo je i drugačije organizirano. No čak i ovdje možemo vidjeti kako veća udaljenost između čovjekovog boravišta i njegovog pašnjaka može rezultirati razlikama u nekim elementima, u odnosu na ostale krajeve. Dobar primjer za to je slabo prakticiranje i konačno napuštanje mužnje u Loparu (Rab), upravo zbog udaljenosti pašnjaka (onih na otočićima sv. Grguru i Golom). Vlastelinske ovčarske ekonomije na Cresu možda mogu u prvi čas djelovati zbunjujuće u kontekstu ove problematike, no ako ih ne promatramo sa stanovišta seljaka najamnika koji na njima žive i rade, već sa stanovišta njihovih pravih vlasnika, vlastelina koji žive u gradu Cresu, vidjet ćemo da je i ovdje isti princip u potpunosti zadovoljen; i njihova su pasišta u većoj mjeri udaljena od njihova mjesta stanovanja (grada Cresa), pa je ovakav oblik organiziranja "njihovog" ovčarstva sasvim logičan i ne iskače iz spomenutog principa.

Naprосто, radi se o tome da specifičnosti nekog područja rezultiraju i specifičnostima u načinu privređivanja njegovih stanovnika, a ovčarstvo je jedan segment tog privređivanja. U tom kontekstu i ova radnja pokušava dati makar mali doprinos upoznavanju svih specifičnosti ovih prostora.

Literatura

- Gršković, Ivan – Štefanić, Vjekoslav: "Nike uspomene starinske" Josipa Antuna Petrisa (1787-1868), *ZNŽO* 37, Zagreb, 1953, str. 81-143
- Hirc, Dragutin: *Hrvatsko primorje*, Zagreb, 1891
- Jardas, Ivo: Kastavština, *ZNŽO* 39, Zagreb, 1957
- Marković, Mirko: Narodni život i običaji sezonskih stočara na Velebitu, *ZNŽO* 48, Zagreb, 1981, str. 5-139
- Palčić, Zdenka: Ovčarstvo na otoku Pagu, *Vrulje* 2, Zadar, 1972, str. 45-49
- Statistički bilten br. 16 Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju*, Beograd, 1953
- Statistički godišnjaci Zajednice općine Rijeka*, 1981-1989
- Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1905
- Statistički pregled Kotara Rijeka*, Rijeka, 1961
- Stražičić, Nikola: Otok Cres – prilog poznavanju geografije naših otoka, *Otočki ljetopis Cres-Lošinj* 4, 1981
- Tomašić, Stanislav: Gornji Vrh nekad i danas, *Bilten Društva prijatelja bašćanskog područja u Rijeci* 8, 1985, str. 46-47
- *** Nesuglasice zbog ispaše ovaca između pastira Vrbika i Bašćanske Drage, *Bilten Društva prijatelja bašćanskog područja u Rijeci* 10, 1988, str. 32-34
- Zdanovski, N.: Život grobničkih ovčara u planinama i šumama Gorskog Kotara, *Gospodarski kalendar za 1935*, 1934, str. 112-115

CLASSIFICATION OF TRADITIONAL SHEEP BREEDING
IN THE REGION OF HRVATSKO PRIMORJE
(Summary)

In Hrvatsko primorje sheep breeding is one of the main branches of traditional economy, yet it has not been methodically and thoroughly investigated in its territorial entirety. Certain authors have given more or less superficial descriptions of some local forms, but they all concern smaller areas and not the entire region of Primorje. This paper has therefore been conceived as a presentation of the basic elements, which would throw light upon differences and similarities of the aspects of sheep breeding. At the same time, the criterion of territorial entirety should be met. And this is, naturally, the point where problems arise, in the first place those of thematic and methodological nature. The question is which elements are essential to an outline of the sheep breeding in Primorje. Which ones are of secondary importance? There was no other possibility but to collect as many various data as possible about this large geographic area. In the beginning my interest was directed towards material side, jobs, spaces and objects situated on them. However, some other questions arouse later, for instance the question of titles. Besides, most questions crystallized out when I started analyzing the gathered materials, so it became clear that the facts were deficient. Since it was quite impossible for me to revisit certain sites and ask additional questions, I had to make assumptions and find some answers myself.

